

Geometrisk avmätning över Viksjö by år 1690. De sju gårdarna låg på rad mellan de två åkergårderna som markeras med grått och gult. Lägg märke till varggropen väster om byn.

Odlingslandskapet i Håbo

Så länge människan varit jordbrukare har hon anpassat sig till och nyttjat naturen inom de ramar som erbjudits. Människa och natur har ömsesidigt påverkat varandra. Jordbruket har genom århundradena påverkat kulturlandskapets utformning på olika sätt och dagens odlingslandskap innehåller därför lämningar från olika epoker sida vid sida.

Från övergången mellan vikingatid och medeltid ända fram till 1800-talet, var markerna till byar och gårdar organiserade i inägor och utmarker. På inägorna fanns åker och äng, som var inhägnade för att skydda grödan och gräset från betesdjuren. Utanför fanns utmarken, som ägdes gemensamt av bönderna i byn. Där gick får, getter, kor och hästar fritt på bete. När höet var bärgat och säden skördad fick djuren även beta av återväxten på inägorna, som på detta sätt gödslades. Samspelet mellan ängs- och åkermark var grundläggande för det historiska jordbruket. Avkastningen från ängen bestämde hur många djur som kunde hållas med vinterfoder, vilket i sin tur bestämde åkerns yta eftersom djuren försåg åkrarna med gödsel. ”Äng är åkers moder” som det uttrycktes.

Gödseln var en bristvara i äldre tid och för att förhindra utarmning av jorden fick åkern ligga i träda regelbundet. Från och med medeltiden odlade bönderna i Uppland sina marker i tvåsåde. Det innebar vanligen att åkern var indelad i två gårdar, varav ett besåddes och ett låg i träda, vilket sedan växlad årligen. Den trädade åkern betades av djuren.

De flesta av medeltidens gårdar i Uppland var samlade i byar, men det fanns också ensamgårdar, framför allt i skogs- och mellanbygder. Trots sina goda odlingsförhållanden var uppländska byar relativt små med mellan två och fem gårdar. Det fanns dock vissa större byar

Storskifteskarta över Valla by år 1781. Gul och rosa färg symboliserar åker, medan ängen är grön. Bastun, sydväst om byn, användes bland annat till att torka lin och röka kött.

med 10–15 gårdar eller fler. Någon så stor by har dock aldrig funnits i nuvarande Håbo. I Häggeby socken var Viksjö länge den största byn med sina sju gårdar och i Övergrans socken ligger Brunnsta by som hade tio gårdar som mest. Byar och gårdar uppfördes ofta på moränbackar eller i övergången mellan odlingsmark och skog.

Från och med medeltiden var byarnas åkrar uppdelade i tegar som låg blandade i så kallat solskifte. Varje gård tilldelades en gårdstomt, vars storlek var beroende av gårdens totala jordinnehav i byn. På så sätt fick större och mindre gårdar olika stora gårdstomter. På motsvarande sätt delades byns odlingsmarker så att gårdarna fick olika stora tegar i varje åker. Systemet var komplicerat, men rättvist. Alla gårdar, stora som små, fick del i alla jordar, såväl bättre som sämre.

Radbyar var vanliga i Håbobygden liksom i hela Uppland. Långsmala gårdstomter låg sida vid sida intill bygatan. Ofta ramades bytomten in av vägar på alla sidor. Idag har mycket av den äldre bebyggelsen rivits eller förändrats under historiens lopp, men det går ofta att se den ursprungliga, typiska strukturen. Nederhassla i Häggeby socken, Åby och Brunnsta i Övergrans socken och Torresta i Kalmars socken är exempel på byar som har kvar delar av en äldre radbykaraktär.

I regel var gårdarna kringbyggda runt en mer eller mindre sluten rektangulär gårdsplan. Från 1700-talets mitt var den så kallade centralsvenska gården vanlig. Denna kännetecknades av att mangården och fägården låg skilda från varandra, ofta med en tvärställd stallänga. Fram till slutet av 1800-talet hade gårdarna många olika byggnader – fähus av olika slag, lador, bodar, smedjor med flera. Månghussystemet byggde på att varje funktion hade sin egen byggnad.

Mekaniseringen av jordbruket under slutet av 1800-talet märks bland annat genom att nya typer av byggnader uppfördes. Vid Nyckelby byggdes vid denna tid ett lokomobilstall.

Den agrara revolutionen

1800-talet var en omvälvande tid för jordbruket och odlingslandskapet. Perioden brukar kallas den agrara revolutionen. Det gamla systemet med inägor och utmarker övergavs och istället infördes växelbruk där vallodling ingick i växtföljden. Nya redskap och maskiner introducerades och nya produktionssätt fick genomslag. Slätterängar lades under plog, fuktig mark dikades ut och sjöar sänktes, allt för att få mer åkermark.

De olika skiftena – stor-, en- och laga skifte – fick under 1700- och 1800-talet stor betydelse för landskapet. Skiftena syftade till att slå samman de spridda ägostycken som tidigare hört till varje gård. Störst genomslag fick laga skifte som med utflyttning av gårdar och omfördelning av ägor gav en helt ny fastighetsindelning.

De uppländska byarna var förhållandevis små och laga skifte gick tämligen smidigt. Laga skifte innebar ett definitivt slut på det gamla odlingslandskapet och nya raka fastighetsgränser tillkom i landskapet som skar över de gamla gränserna mellan inägor- och utmark. Målsättningen med laga skifte var att få en så samlad ägostruktur som möjligt för varje gård. En följd av detta blev att vissa gårdar flyttades ut från bytomten varför de gamla bykärnorna kom att glesas ut. De gårdar som flyttades kom att utgöra helt nya inslag i landskapsbilden. I Håbobygden genomfördes laga skifte i de flesta byarna och pågick som mest intensivt under 1840- och 1850-talen. På Skohalvön skiftades byarna först omkring 1880.

Några större förändringar i byggnadsstil och byggnadssätt genomfördes i regel inte då de utflyttade gårdarna byggdes upp. Däremot fick de utflyttade gårdarna ofta en friare gruppering av husen. Vanligt var att mangården och fägården skildes från varandra på ett herrgårdspräglat sätt och att trädgård anlades kring mangården, vilket tidigare inte hade varit brukligt på bondgårdar. Förändringar i den traditionella bebyggelsen blev vanligare en tid efter skiftena då jordbrukets ekonomiska situation förbättrades. Rymligare bostadshus började uppföras, ofta med fem- eller sexdelad plan. Utmärkande är att husen blev bredare än tidigare. Det var också vanligt att äldre bostadshus byggdes på med en övervåning.

I slutet av 1800-talet uppfördes nya ekonomibyggnader vid Vi. De är samtliga ritade av arkitekt Wilhelm Steinholtz.

Under 1800-talet ökade spannmålsproduktionen i Sverige och nya exportmarknader öppnades. Det var goda år för de uppländska bönderna. På 1870-talet bröt dock spannmålsmarknaden ihop, främst för att Nordamerika sänkte priserna kraftigt. Den omfattande spannmålsodlingen fick ett abrupt slut och många bönder lade om till animalieproduktion. Antalet djur flerdubblades vid denna tid på varje gård.

Den tilltagande mekaniseringen av jordbruket och den intensivare mjölkproduktionen fick till följd att de gamla ekonomibyggnaderna blev omoderna. Månghussystemet försvann snabbt och ersattes av sammanbyggda ekonomilängor, som rymde flera funktioner under samma tak. Vinkelbyggda längor med ladugård, mjölkkrum, stall och loge blev allt vanligare.

Byggnadstekniken kom även att förändras. Den traditionella timringstekniken kom helt att upphöra omkring sekelskiftet 1900. Skiftetekniken blev vanlig ett par decennier före sekelskiftet, men framför allt kom regelstommen att bli allmänt förekommande. Genom ångsågarnas moderna teknik blev det också billigare att använda plank och bräder då de nya ladorna och redskapslidren byggdes. De moderna, rymligare ladugårdarna uppfördes vid denna tid ofta i tegel eller gråsten.

På 1920-talet var den svenska odlingsmarken större än någonsin. Därefter började en minskning och jordbrukets situation förändrades på flera sätt. På 1950-talet försämrades lönsamheten för mjölkproduktion och många gårdar sålde sina mjölkdjursbesättningar. I slättbygderna återgick man till en intensiv spannmålsproduktion, medan man i mellan- och skogsbygderna i högre grad fortsatte med mjölkproduktion. 1900-talets stora förändringar inom jordbruket kan ses som en del av industrisamhällets snabba utveckling. En förklaring ligger i mekaniseringen, men samtidigt har de jordbrukspolitiska besluten till stor del styrt händelseförloppet.

Herrgårdsbygd

Under medeltiden utvecklades det världsiga frälset ur den förmögna storbondeklassen. Grunden för stormännens privilegium lades i den så kallade Alsnö stadga omkring år 1280. Då beslutades att alla som gjorde vapentjänst med häst skulle erhålla skattefrihet. Genom dess privilegier bildades ett särskilt frälsestånd. Även prästerskapet var befriat från skatt och utgjorde det så kallade andliga frälset. Friheten från skatt gav den nybildade stormannaklassen möjlighet att utöka sina jordegendomar, men de medeltida godsbildningarna hade trots allt en begränsad inverkan på kulturlandskapet, bland annat därför att bebyggelsen inte avvek från de större bondgårdarna. En del av de mäktiga godsens bebyggdes dock med stenhus som hade karaktären av försvarsanläggningar. Från medeltiden kända sätesgårdar i Håboområdet är Finsta (Finnstaholm) och Skadevi i Häggeby socken samt ärkebiskopssätet Arnö i Övergrans socken. Vid reformationen 1527 indrogs Biskops-Arnö till kronan, Finnstaholm kom i Gustav Vasas ägo, medan Skadevi hade återgått i bondebruk. Endast på Biskops-Arnö finns idag lämningar kvar av dessa medeltida stormannagårdar. Under 1500-talet tillkom två nya säterier i området, Ekenäs i Häggeby socken och Bagarbo i Skoklosters socken.

Den stora säteriexpansionen inträffade i Mälaramrådet under 1600-talet. Många säterier uppkom genom att enskilda personer fick landområden av Kronan för insatser i krig. Slott och herrgårdar uppfördes och på många platser avhystes byar och bönderna tvingades att bli torpare.

Godsdriften skapade ett speciellt landskap, med vidsträckta odlingsytor, herrgårdsbyggnader, alléer, parker och lövskogsplanteringar. Godslandskapet styrdes inte enbart av ekonomiska faktorer, utan är även resultatet av avsiktlig estetisk planering. Huvudbyggnaderna placerades i tilltalande lägen, vägar med alléplanteringar drogs i raka linjer och ädla lövträd planterades för att skapa konstfulla parklandskap.

Inom gränsen för nuvarande Håbo kommun tillkom inte mindre än 23 säterier under 1600-talet. De mest betydande blev Skokloster, Finnstaholm i Häggeby socken samt Biskops-Arnö, Vi, Krägga och Segersta, samtliga i Övergrans socken. De två sistnämnda brukades som så kallade ladugårdar under Ekolsund. Genom reduktionen minskade adelns maktställning något. Elva av

Alléerna vid Värsta är ett tydligt uttryck för herrgårdslandskapet.

Håboområdets 23 säterier reducerades under 1680-talet. Efter det militära indelningsverkets tillkomst på 1680-talet indelades flera herrgårdar med indragen säterifrihet till boställen åt officerare. Bodarna i Häggeby socken blev kaptensboställe för Sigtuna kompani av Upplands regemente, Kalmarnäs i Kalmars socken blev majorsboställe för Livregementet till häst och Biskops-Arnö anslogs till översteboställe för Upplands regemente. En genomgripande förändring under 1800-talet var att herrgårdarna allt mer övergick till rationellare stordrift. I huvudsak koncentrerades driften till huvudgården. Arrendegårdarna upphörde ofta att fungera som självständiga jordbruk och avhystes i regel. Statarsystemet växte istället fram och med hjälp av statarna kunde driften klaras från huvudgården. Herrgårdarna blev föregångare vid mjölkhushållningens effektivisering i Sverige. De stora mjölkdjursbesättningarna krävde en stor arbetsstyrka. Statarbostäder som skulle rymma flera familjer uppfördes därför i anslutning till herrgårdarna. Många statarbostäder finns ännu bevarade, bland annat vid Finnstaholm och Skadevi i Häggeby socken, Skoklosters slott, Krägga i Övergrans socken och Väppeby i Kalmars socken. Statare och statarbostäder fanns även på mindre gårdar.

Jordbrukets utveckling under 1800-talet medförde en stor förändring av ekonomibyggnadernas funktion och utseende. De mindre kringbyggda fägårdarna ersattes nu av stora, moderna och välbyggda ladugårdskomplex. I virkesbesparande syfte byggdes ofta ladugårdarna i tegel. Flera av Håbobygdens ekonomibyggnader från 1800-talets sista decennier är uppförda efter ritningar av Uppsalaarkitekten Wilhelm Steinholtz, exempelvis tegelladugårdarna vid Värsta i Häggeby socken och Väppeby i Kalmars socken och ekonomibyggnaderna vid Vi och Katrinedals gårdar i Övergrans socken. En monumental tegelladugård uppfördes vid Skoklosters slott 1895. Den utgör numera en del av Skoklosters värdshus.

Till herrgårdarnas bebyggelse hörde också torp och lantarbetarbostäder. Herrgårdarna krävde en stor och varierad arbetsstyrka som genom århundraden utgjordes av så kallade dagsverksarbetare. Det var frälsebönder och torpare som genom dagsverkesplikt gentemot godsägaren hade rätt till bostad och egen jordlott. Under 1700-talets senare del och början av 1800-talet blev den jordlösa landsbygdsbefolkningen allt större samtidigt som efterfrågan på arbetskraft ökade på herrgårdarna. En stor del av torpen på herrgårdarnas utmarker tillkom vid denna tid.

Som en följd av laga skiftesreformen och den fria jordmarknaden under 1800-talet tillkom en ny storbonde- och godsägarklass som utvecklade en rad nya storgårdar. Dessa utgjordes dels av äldre herrgårdar, dels av helt nyetablerade gårdskomplex som Aronsborg, Fånäs och Bistaborg, samtliga i Kalmars socken. Hela byar kunde utplånas då dessa tidsenliga och mönsterbildande storgårdar tillkom. Nyckelby gård i Övergrans socken är ett utmärkt exempel på en sådan gård.

Ett typiskt drag för Håbotraktens herrgårdar utgör än idag de stora ekonomibyggnaderna från den tid då jorden började brukas rationellt och boskapsskötsel och kreatursavel utvecklades till en betydande näring.

Trädgårdsnäringen

Den svenska trädgårdsnäringen har sitt ursprung i de medeltida klosterträdgårdarna. Klosters trädgårdar var främst nyttoträdgårdar, men det fanns även prydnadsträdgårdar. Dessa innehöll ofta ovanliga växter som munkarna hade tagit med sig från kontinenten. Efter medeltiden blev prydnadsträdgårdar vanliga vid herrgårdarna. Från herrgårdarna spreds sedan trädgårdsodlingen till prästgårdar, militära boställen och slutligen till bondgårdarna.

Böndernas trädgårdsodling var från början helt inriktad på nyttoväxter. Det var dock först i och med att Hushållningssällskapet bildades på 1800-talet som trädgårdsskötseln blev vanlig ute på bondgårdarna. Hushållningssällskapet anlade trädskolor och skolträdgårdar. De delade även ut gratis fruktträdplantor och inrättade olika trädgårdsmästartjänster. De många herrgårdarna

I Norderhassla finns en stor fruktträdgård bevarad. Frukten såldes i många år bland annat på Fyrstorg i Uppsala.

utgjorde grunden för den stora trädgårdsnäring som utvecklades i Håbo och Mälardalen under 1800-talets senare del. Herrgårdarnas trädgårdsmästerier odlade köksväxter och frukt som såldes i Stockholm och i Uppsala. De största producenterna i nuvarande Håbo var Skoklosters slott, Finnstaholm i Hägeby socken och Katrinedal och Segersta båda i Övergrans socken. Uppvärmade växthus fanns först enbart på herrgårdarna, men under 1900-talets början blev det allt vanligare även på mindre trädgårdsmästerier. I växthusen odlades främst tomater och gurka. Övriga grönsaker och meloner odlades i drivbänkar under glas. Segersta gjorde sig känt för sin melonproduktion. Under inte mindre än 2000 drivbänksfönster odlades meloner, vilket innebar att Segersta var Mälardalens största melonproducent. Mälardalens klimat är mycket gynnsamt för fruktodling och vid många gårdar har det funnits stora fruktträdgårdar. Man odlade främst äpplen och Håbos största fruktodling låg tidigare vid Skoklosters slott. I äldre tider drev varje herrgård med självaktning fram egna äppelsorter. Ett sådant äpple är Skoklosters Grågylling.

Även i Bålsta var trädgårdsodlingen omfattande under 1900-talets första hälft. Utöver äppelodling var sparrisodling en specialitet. Sparrisodlingen var beroende av stora mängder hästgödsel då drivningen måste ske på varm botten och skörden skulle vara avslutad före midsommar. Sparrisodlingen kunde med lätthet säljas till Stockholms olika delikatessaffärer. Sparrisodlingen avtog under 1940-talet för att senare helt upphöra. Trädgårdsnäringens traditioner hålls fortfarande till viss del vid liv genom att några plantskolor och trädgårdsföretag är verksamma i Håbo.

Röd slamfärg blev vanlig på Håbos ekonomibyggnader först vid mitten av 1800-talet.